

УДК 34 (091)

Іван Терлюк

Національний університет “Львівська політехніка”,
доцент кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат історичних наук, доцент
i.terlyuk2406@gmail.com

**“ДЕРЖАВА” І “ДЕРЖАВНІСТЬ”:
ДО ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОГО ТА ІСТОРИКО-
ПРАВОВОГО ЗМІСТУ ПОНЯТЬ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО
(НАЦІОНАЛЬНОГО) ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

<http://doi.org/10.23939/law2021.29.017>

© Терлюк І., 2021

Актуальність зазначеної у заголовку проблеми зумовлюється потребою в осмисленні особливостей постання і розвитку держави в Україні як системного явища, істотні й необхідні ознаки якого відображають поняття: “держави”, “державність” й “державотворення”. Розуміння останніх важливе для усвідомлення історико-правових особливостей минулого України та для оцінки логіки розвитку сучасних політичних і суспільних процесів у нашій державі. Звідси, мета статті, методологічну основу якої становить діалектичний метод пізнання суспільно-політичних та правових явищ та процесів, полягає в тому, щоб привернути увагу до проблеми держави й, головне, державності як наукових категорій в контексті українського державотворення; простежити основні з існуючих в науці підходів щодо розуміння означених понять і висловити своє ставлення до них; визначити смисловий зв’язок між поняттями “держави”, “державність” й “державотворення”; окреслити сутність феномену національної держави й української (національної) державності.

Стверджується, що поняття “держави” і “державність” як наукові категорії – це поняття різних вимірів державно-правової дійсності. Підкреслюється розуміння державності як прояву соціально-історичної укоріненості “держави” у буття суспільства. Акцентується на національно-духовній природі й національно-культурній орієнтації державності, на її співставності з націогенезом. Аргументується теза про те, що державність народу або завершується появою суверенної держави, або/чи свідчить про незавершеність процесу її розбудови. Умотивовується рівнозначність понять “державність” і “державотворення”. Обґрунтовується теза нерівнозначності понять “українська державність” і “українська національна державність”. Наголошується на тому, що процес націогенезу й національного державотворення в українського народу вперше припадає на останню третину XVI – першу половину XVII ст., і пов’язується передовсім з козацтвом.

Ключові слова: держава, національна держава, державотворення, державність, національна державність, українське державотворення.

Постановка проблеми. Потреба в осмисленні особливостей постання і розвитку держави в Україні як системного утворення вимагає усвідомлення теоретико-правового та історико-правового

змісту насамперед тих понять, що відображають істотні й необхідні ознаки цього явища. З-поміж таких, передовсім, поняття “держави” й “державність” та “державотворення”. Науковці різних сфер соціогуманітаристики – історії, політології, права – досить часто, прямо чи опосередковано, однак не завжди виправдано, використовують ці поняття в одному синонімічному ряду. Позаяк, між ними є певні відмінності. Означення останніх, по-перше, засвідчує, що ця проблема усвідомлюється, і їй приділяється належна увага, а, по-друге, як нам видається, саме розуміння різниці між цими етимологічно близькими поняттями важливе для усвідомлення історико-правових особливостей минулого України та для розуміння логіки розвитку сучасних політичних та суспільних процесів у нашій державі.

Аналіз дослідження проблеми. Феномен державності, сучасні, зокрема, й вітчизняні правознавці вивчають головню в контексті осмислення природи і ролі власне самої держави як правового (чи/або соціального) явища в суспільстві. З-поміж великої кількості таких праць, чи не найбільш помітні дослідження авторів: Н. Н. Алексєєва, І. Й. Бойка, С. К. Бостана, Р. В. Зварича, В. В. Копєйчикова, П. Крупкіна, Л. С. Мамута, С. П. Мороза, О. В. Петришина, О. Д. Святоцького, Ю. А. Тихомирова, О. Ф. Скакун та інших. Найближче, з нашого погляду, до висвітлення зазначеної у заголовку наукової проблеми у різний час підійшли історики права В. А. Греченко [1] та М. М. Мірошниченко [див.: 2]. Одне з “найсвіжіших” з відомих нам досліджень проблеми сьогодні – стаття А. М. Мерник [3]. Розгляд історико-правової доктрини української державності був темою окремого випуску Юридичного журналу “Право України” (№ 1’2020). Та попри зростаючий науковий інтерес до зазначеної проблеми, ми переконані, що у цій проблематиці ще залишається чималий інтелектуальний ресурс.

Мета статті – у контексті українського державотворення привернути увагу до проблем держави й, головню, державності як наукових категорій, себто загальних, фундаментальних понять, що відображають найістотніші властивості й відносини в суспільстві; простежити основні з існуючих в науці підходів щодо розуміння означених понять й висловити своє ставлення до них; визначити смисловий зв’язок між поняттями “державність”, “державна” й “державотворення”; окреслити сутність феномену національної держави й української (національної) державності.

Виклад основного матеріалу. Виглядає так, що в сучасній юридичній науці з-поміж означених понять найбільша увага приділяється “державі”, щоправда, загалом у позитивістському ключі.

Один із найпоширеніших поглядів на “державу” передбачає розгляд її як поняття у декількох значеннях: субстанційному, як організоване в певні корпорації населення, що функціонує в просторі й часі; атрибутивному, як устрій певних суспільних відносин, офіційний устрій певного суспільства, його оформлення; інституційному, як апарат публічної влади, державно-правових органів, що здійснюють державну владу; міжнародному, як суб’єкт міжнародних відносин, як єдність території, населення і суспільної влади [4, с. 185]. В іншому дослідженні наводиться дещо подібна думка, і пропонується використовувати поняття “державна” вже у трьох значеннях: 1) державно-організованого суспільства; 2) апарату державної влади як єдиного цілого; 3) системи державних органів [5, с. 30]. Разом із тим, у спеціальних наукових розвідках справедливо зазначається про те, що у рамках позитивістських концепцій держави більше уваги зосереджується на інституційно-нормативних аспектах її наукового пізнання, відповідно, менше – на її соціальній і функціональній ролі. А коли йдеться про природу держави, то позитивісти переважно отожднюють її з публічною владою. У той же час розуміємо, що “публічна влада є тільки одним із елементів держави, якими є також (за системного підходу) громадяни, територія, кордони, загально-суспільні справи, бюджет, податки, правовий порядок, представництво і участь країни у світовому співтоваристві” [6, с. 78].

Популярною також у науковій літературі залишається теза щодо розуміння “держави” в широкому (всеосяжної правової, суверенної територіальної організації громадянського суспільства, яка має у своєму розпорядженні публічно-політичну владу та спеціальний апарат управління) та вузькому (механізму здійснення публічно-політичної влади в суспільстві й апарату управління суспільством) значеннях [3, с. 20]. Останнє, з нашого погляду, так чи інакше зводиться до класичного веберівського (відомого німецького соціолога М. Вебера – *I. T.*) визначення держави як політичної насильницької корпорації “адміністративний апарат якої успішно претендує на монополію законного фізичного насильства для забезпечення порядку на певній території” [подаємо за: 7, с. 314]. До слова, сьогодні також популяризується концепція організації суспільства (“держави”), здатного до стримування насильства – т. зв. природної держави і порядку відкритого доступу. Природними державами визнаються такі суспільства, “у яких великі групи, що володіють насильницьким потенціалом, формують політичну організацію, побудовану так, щоб підвищувати вартість застосування насильства могутніми групами й індивідами, а отже, створювати стимули утримуватися від нього”. Переважно це досягається через створення привілеїв для еліт, цінність яких знижується, коли вибухає насильство. А щодо “порядку відкритого доступу”, то під ним розуміється спосіб організації такого суспільства, яке б “змогло консолідувати контроль над насильством у руках однієї організації, котра зазвичай називається урядом або державою, а потім нав’язало цій організації дисципліну за допомогою економічної та політичної конкуренції” [8, с. 315].

У цілому можна погодитися з узагальненим визначенням поняття сучасної держави як політико-правового інституту, “універсальної політичної форми організації суспільства, що характеризується суверенною владою або сукупністю інституцій політичного, адміністративного, воєнного, судового, релігійного й культурного характеру, за допомогою яких здійснюється управління певною територією та населенням, що проживає на ній” [9, с. 9]. При цьому, звичайно, розуміємо, що така держава, як її загалом тлумачить сучасна юридична наука, існує відносно недовго – почала формуватися лише в добу кризи феодальних відносин, а утвердилася у період абсолютизму та перших буржуазних революцій.

З поняттям “державність” виглядає не так однозначно. У науковій (і навколонукової) літературі щодо нього склалася низка підходів, які доповнюють, а іноді й заперечують один одного. Звернемо увагу на окремі з них, з нашого погляду, знакові.

Найперше, поняття “державність” часто використовується поряд з іншим – “держава”. З одного боку, подібний підхід надзвичайно спрощує ситуацію: він фактично означає, що якщо є держава, то існує й державність. На цю обставину ще на початку 2000-х рр. звернув увагу відомий історик права В. Греченко. Дослідник, характеризуючи поняття державності, серед іншого наголошує на тому, що в історико-правовій літературі, під “державністю” дуже часто мають на увазі форму політичної організації суспільства, що передують створенню власне держави. Тобто державність – це протодержава [1, с. 245].

Погоджуємося з таким твердженням, оскільки вважаємо, бо вважаємо, що початок українському державотворенню поклали утворення, які сучасна наука трактує як перед-, або протодержави. Це були союзи (об’єднання) східнослов’янських племен, що виникли наприкінці епохи, яку Л. Морган назвав епохою військової демократії. Передумовою появи таких утворень був розклад родового ладу, спричинений соціальною диференціацією східнослов’янської спільноти. У межах сучасної України відомо про декілька таких міжплемінних об’єднань. З III–IV (V) ст. на території між Дніпром і Дністром були зафіксовані політичні структури Антського міжплемінного союзу (за М. Грушевським, анти – найдавніші генетичні предки українського народу). Зокрема, у джерелах йдеться про об’єднання 380–386 рр. на чолі з Божем, який воював з готами, а потім (VI ст. у Прикарпатті) – на чолі з Маджаком. Крім Антського союзу, на території України існував також союз склавинів, дулібів та деяких інших. Ілюстрацією розкладу родового ладу антського суспільства може бути т. зв. *Мартинівський скарб*, який, за припущенням учених, належав комусь з антських вождів. Основними елементами державності протодержавних міжплемінних об’єднань

східних слов'ян, на кшталт Антського, становили територія та поділ населення за територіальною ознакою. Визначальною особливістю тогочасної слов'янської державності, що свідчила про зародження держави, став прообраз апарату для стягування данини та органи публічної влади: вождь, рада старійшин, народні збори (віче), народне ополчення. Натомість, свідченням її “протодержавності” було правління, яке залишалося громадським. А це означало, що попри великий вплив вождів-родоначальників, вони не володіли монархічною владою, а вища політична влада зосереджувалась у руках народних зборів – віча [10, с. 14–15]. Звідси, під державністю цілком можемо розуміти витоки власне держави.

В історико-правових дослідженнях, особливо стосовно історії України, поняття “державність” використовується також для того, аби виокремити особливу форму політичної організації суспільства в Україні стосовно певних періодів її розвитку [1, с. 244].

Власний досвід викладання автором навчальної дисципліни “Історія держави і права України” цілком підтверджує слушність такого підходу. Так, у процесі викладів курсу, зокрема, послуговуємося термінами “Українська державність у добу Середньовіччя”, “Українська державність доби Раннього Нового часу” і т. ін. На наш погляд, цими термінами відтіняються основні періоди вітчизняного державно-правового розвитку, які десь співставні з європейською періодизацією історичного процесу. У першому випадку, приміром, йдеться про хронологічний період, що охоплює час існування Київської (Києво-руської) держави, Галицько-Волинського князівства (Руського королівства) та Великого князівства Литовського (Литовсько-руської держави) з умовною кінцевою датою – роком укладення Люблінської унії. Саме після 1569 р. українське суспільство зазнає різких змін в контексті головних критеріїв, що лежать в основі запропонованої нами періодизації. Серед останніх: а) принципи організації державної влади, що виокремлюють форму політичної організації суспільства, і зводяться до типів і форм держави; б) суспільний устрій або соціальна структура суспільства, що змінюється зі зміною типу держави; і в) право, яке, як один із компонентів суспільного ладу, розвивається разом з усім суспільством, і також змінюється разом зі зміною типу держави [Див.: 10, с. 5–7, 14–107].

Однак, з іншого боку, особливу політичну організацію суспільства як форму державності в межах певних періодів її розвитку можемо трактувати також як “державу”. Звичайно, якщо вона (політична організація суспільства – *I. T.*) відповідає сутнісним ознакам держави певного історичного періоду. Для Середньовіччя, як відомо, такою обов'язковою чи сутнісною ознакою, що дозволяє говорити про появу держави як форми суспільного розвитку, була, власне, сама династія монархів, з якими асоціювалася, і навколо яких розбудовувалася держава. У нашому випадку – це, відповідно: Рюриковичі, Романовичі (бічна гілка Волинських Мономаховичів з династії Рюриковичів – *I. T.*) та Гедиміновичі.

Ще один, досить поширений погляд на “державність” як на вияв (у розумінні – риси) або форму, власне, самої держави (чи певного періоду її існування); властивість самого суспільства, що відображає рівень його “державницького” розвитку.

Остання теза за В. Селівановим, наприклад, визначає державність як відображення певного рівня життєдіяльності суспільства “на шляху його соціально-економічної й політичної структуризації, усвідомлення та визнання невід'ємного права народу на самовизначення” [11, с. 284]. На нашу думку, таким потенціалом українське суспільство володіло, зокрема, у період міжвоєнної та воєнної окупації (1920-ті – середина 1940-х рр.). Скажімо, на західноукраїнських землях тоді дієвим засобом зростання національної свідомості українського населення стала кооперація, розвинуте громадське життя – діяли “Пласт”, “Рідна школа”, “Просвіта”, “Союз українок”, НТШ, спортивні – “Сокіл” й “Луг”. Права українців відстоювали впливові політичні партії з легальними засобами боротьби та націоналістичне підпілля. З-поміж останніх, найбільш послідовно за право українського народу на політичне самовизначення виступала Організація українських націоналістів. Вона об'єднувала навколо себе противників будь-якої окупації українських земель та проголошувала ідею Української самостійної соборної держави. А сам факт появи Карпатської України на

Закарпатті засвідчив стихійне прагнення українців до творення своєї держави й показав здібність українського народу до державотворчої праці навіть за несприятливих умов. Адже закарпатський регіон тоді був у числі найменш розвинутих у всіх відношеннях: соціально-економічному, політичному, культурному серед усіх українських земель, однак на цій території було досягнуто певного рівня самоврядування та організації державного життя [Див., докл.: 12].

У роки Другої світової війни проявом державності з боку українського суспільства вважаємо діяльність Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії. Так, керівними органами ОУН та УПА було вироблено широку нормативно-правову базу державотворчого характеру як то: організація органів місцевого управління на контрольованій території, встановлення правових норм та органів правосуддя, визначення засад ведення господарсько-фінансової і дипломатичної діяльності тощо. Яскравою ілюстрацією реалізації напрацьованої ОУН та УПА державотворчої програми стала поява у німецькому тилу національно-державних структур, які нелегально діяли під контролем ОУН у формі станиць, кушів, районних, надрайонних, окружних, обласних і крайових проводів, і протистояли органам окупаційної німецької влади на місцях. Звичайно, діяльність ОУН і УПА є одним з найважливіших і одночасно найбільш суперечливих явищ в історії, зокрема історії держави і права України ХХ століття. Ординарними підходами, однозначними оцінками – від суспільної апології до цілковитого заперечення, – як це мало і ще іноді має місце у вітчизняній і зарубіжній історіографії, воно схарактеризовано бути не може. Однак незаперечним залишається той факт, що очолений ОУН повстанський рух під назвою “Української Повстанської армії” чи “бандерівського”, мав глибоко народний, національно-визвольний характер. Він ставив мету здобуття і розбудову такої держави, що цілковито відповідала б інтересам українського народу [Див., докл.: 13].

Проілюструємо також “державність” як вияв власне держави. Наприклад, у згаданому вище підручнику під загальною редакцією російського проф. В. С. Нерсисянца, йдеться про те, що держава виявляє себе через демонстрацію (прояв) державності як державно-організоване суспільство, апарат державної влади та системи державних органів [5, с. 30]. Натомість формою такого вияву держави можемо вважати самовираження (забезпечення / збереження інтересів) певних станів, соціальних чи політичних груп, народу (нації) або реалізацію конкретних ідей. Очевидно, у цих випадках може йтися про феодальну, буржуазну, імперську, соціалістичну (комуністичну), національну тощо державність, наприклад, в Україні чи деінде. Водночас форма державності засвідчує певний тип держави. Так, українські національні державні формації революційної хвилі 1917–1921 рр. (тут *формація* – та сама форма державності, яка за своїми організаційною структурою та потенційними можливостями здатна до втілення пропагованої ідеї, у цьому випадку – ідеї національно-державного будівництва – *I. Т.*) – УНР доби Української Центральної ради (УЦР), “Українську Державу” (Гетьманат), Директорію УНР (“Друга УНР”) та Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) маємо усі підстави вважати формами Української національної держави. Зокрема, цінний інструментарій для такого висновку надає популяризована в останні роки А. Івановою концепція перехідної держави (держави перехідного періоду або транзитивності) [Див.: 14]. Вона полягає у можливості розгляду історико-правової реальності, що склалася на українських етнічних землях революційної доби як різних форм єдиної держави перехідного періоду, себто як цілісний процес розбудови Української держави і права.

Не менш поширеним є розуміння “державності” як минушого (чи непостійного) стану територіально-політичної організації суспільства з обмеженою публічною владою.

Обмеженість останньої зумовлюється залежністю від зовнішнього фактору. Державний апарат такої територіально-політичної організації – легітимний і легальний, проте не самостійний, оскільки входить до складу іншої держави. Проф. О. Скакун, наукова та громадянська позиція якої часто не співпадає, а то й перебуває у разючій суперечності, подібне державне утворення трактує як державність, себто – якісно нижчу форму політичної організації суспільства в порівнянні з державою. Її аргумент – таке утворення не має усіх властивих державі ознак, або/і кількісне та якісне

наповнення цих ознак є суттєво меншим, аніж в державі [15, с. 30–32]. Звісно, тут йдеться, передовсім, про обсяг суверенітету, винятково важливої ознаки держави як політико-правового інституту, що, загалом, полягає у політичній незалежності держави, її праві самостійно вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи, без втручання в них будь-якої іншої держави. В. Греченко як приклад історичних форм такої державності в Україні називає “українську козацьку державність” та “українську радянську державність” [1, с. 246–247].

І справді, факти – річ уперта. Якщо у першому випадку, існування козацької “держави” часу її фундатора – Б. Хмельницького є дискусійним, то події другої половини XVII–XVIII ст. – однозначні. Свідчення тому – укладення Переяславського договору, документу, який у політичному аспекті юридично засвідчував на міжнародному рівні відокремлення України (“Війська Запорозького”) від Речі Посполитої, а в правовому – створення військово-політичного союзу антипольської спрямованості у формі сюзеренітету-васалітету з династією Романових сусідньої Московської держави, а згодом – т. зв. “договірних” (“гетьманських”) статей, що стають юридичним засобом обмеження українського державного суверенітету. Це засвідчує навіть побіжний аналіз їхніх текстів. Як наслідок – від кінця XVII – початку XVIII ст. козацько-гетьманська держава трансформувалася з васальної держави в автономну у складі Московського царства. У XVIII ст. новий статус України вже визначали односторонні акти Московської держави, що, як і “гетьманські статті” другої половини XVII ст. раз у раз зменшували управлінську автономію. Попри незмінність у своїй основі організації політичної влади в Гетьманщині: поділу на три ланки урядів – Генерального, полкового, сотенного – принципи, форми й методи діяльності цих урядів під тиском російського царя зазнали певних, а з часом – і суттєвих змін: у статусі гетьмана, у структурі Генерального уряду, у принципах формування полкових і сотенних урядів тощо. Дієвим важелем обмеження козацько-гетьманської автономії та руйнування традиційного політичного укладу стали російські органи державного управління (Малоросійський приказ, інститут царського резидента, Малоросійські колегії, Правління гетьманського уряду). Ще одним важелем обмеження козацької автономії, а, отже, нівелювання політичного устрою Гетьманщини було запровадження російського адміністративно-територіального устрою та адміністративно-поліційних органів самодержавства в Україні [Див., докл.: 16, с. 34–87].

Так само щодо радянської державності. Її вважаємо привнесеною ззовні, такою, що насаджувалася в Україну за допомогою зброї і терору, була урізаною й формально суверенною, а фактично в окремі періоди навіть не автономною, державністю в рамках “іншої” тоталітарної держави та системи права [Див., докл.: 17].

Проте, якщо взяти до уваги ще один з існуючих підходів щодо розуміння державності, то приклади з “українською козацькою державністю” та “українською радянською державністю” насправді суттєво глибші. Йдеться про твердження проф. М. Мірошніченко (з посиланням на думку російської дослідниці Л. Морозової), що будь-яка “державність має національно-духовну природу, національно-культурну орієнтацію, бо вбирає в себе накопичені певним народом (народами) духовні та соціальні цінності” [6, с. 85]. І якщо “українську козацьку державність” можна вважати “українською” в силу органічності для більшості суспільних верств тодішніх українців ідеї козацького устрою, козацького права, підтримуваної козацтвом Православної церкви, ототожнених з козацтвом засад улаштування соціально-економічних відносин тощо [Див., докл.: 18], то з “українською радянською державністю” складніше.

По-перше, вона не була “місцевою” етнокультурною, себто такою, що органічно формувалася в середині українського суспільства, а звідси – не була питомо українською національною. Відтак, з нашого погляду, немає ніякої “української радянської державності”, натомість є – “радянська державність (чи держава) в Україні”. По-друге, будучи не українським політичним і правовим надбанням, радянська форма державності в Україні виникла внаслідок реалізації політико-правової думки і практики наших північних сусідів у період Російської революції 1917 року. Деякі мислителі давно звернули увагу на те, що більшовизм був не тільки й не стільки продовженням традицій

марксизму й соціалізму, скільки продовженням російських національних традицій. Одним із перших, хто заговорив про це, був Микола Бердяєв, який у більшовизмі, зокрема, бачив “третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, – першим явищем було московське царство, другим явищем петровська імперія” [19]. Ці ідеї народжений в Україні російський філософ озвучив у роботі “Витоки й сенс російського комунізму” (вперше опублікована англійською мовою в 1937 р). По-третє, від самого початку постання радянської України вона фактично була інтегральною частиною всього радянського (власне, російського) державного комплексу. Про це свідчить аналіз структури державної влади, механізму державного управління, судово-прокурорської системи, а також законодавства. Вони також переконують, що від часу свого проголошення Радянський Союз як тоталітарна держава розвивався з явно російською домінантою у напрямі централізації влади й управління та уніфікації законодавства [Див., докл.: 20, а також 10, с. 518–732].

Разом з тим, варто зауважити думку В. Селіванова про те, що становленню будь-якої суверенної держави, зазвичай, передуює “еволюційне зародження елементів державності”, які можуть з’являтися, існувати й тоді, коли “самої суверенної держави не існує” [11, с. 119]. А це означає, що було б неправильним, до прикладу, нехтувати формальним державницьким статусом Української Радянської Соціалістичної республіки. Україна тоді мала виразні ознаки державності: власну територію, державну символіку, парламент, уряд. Діяли університети, Академія наук, преса. Власне навіть такий куций державний статус УРСР потенційно забезпечив шлях до незалежності.

У науковій літературі має місце погляд на державність як на абстракцію зразка цивілізації у її відношенні до соціуму. Ця ідея лежить в основі концепції росіянина М. Чешкова про три форми державності в ході розвитку цивілізації: т. зв. монадну, відбиваючу та самодостатню. Монадна державність з общиною як базовою одиницею – не є політичною державою. Вона – характерне явище епохи становлення цивілізації (стародавньої держави та раннього середньовіччя). Першим формоутворенням з особливою (автономною) формою суспільного буття/свідомості (політична держава) є відбиваюча державність. На відміну від множини різноманітності монадності, відбиваюча державність має лише одну конкретну форму буття – у вигляді держави-нації. Для неї, зокрема, характерні спільні суспільно значимі цінності. Самодостатня форма державності з’являється тоді, коли ця форма державності пов’язана з її пануванням над соціумом. Вона виявляється у вигляді тоталітарної держави або ж держави загального благоденства. Останні два види державності – самодостатні, й обидва заперечують відбиваючу державність (або державу взагалі) як прояв суспільства, намагаючись його підкорити [21, с. 30–32].

З нашого погляду, прикладом такої відбиваючої (за М. Чешковим) державності може бути період козаччини. Адже козацтво – цивілізаційне явище історії українського народу, а відтак масштабна наукова категорія. У широкому значенні – це грандіозний шар історичної пам’яті народу, що зіграв роль підвалини у формуванні нової “козацької” української нації, й став важливим фазисом (окремою стадією розвитку – *I. T.*) української державності як на ідеологічному, так і на інституційному рівні [Див., докл.: 18].

У найширшому (цивілізаційному) розумінні козацька державність під назвою: “Козацька держава”, охоплює усі козацькі утворення, що по чергово чи паралельно існували на території сучасної України XVI – останньої чверті XVIII ст. : Запорозьку Січ, реєстрові козацькі полки Речі Посполитої, Гетьманщину (від становлення середини XVII ст. і до знищення у 80-ті рр. XVIII ст.), Слобідські козацькі полки, Задунайську Січ. Усіх їх об’єднували спільні принципи й своєрідна система цінностей в облаштуванні суспільного життя, що ґрунтувалися на ідеях свободи, справедливості, рівноправності та громадського інтересу. Побіжно відмітимо й ту, майже ігноровану сучасними дослідниками питань, обставину, що козацька верства засадничо формувалася як інтернаціональна, шлях на Січ був відкритий не тільки для місцевих українців (за тодішньою термінологією – “руських людей”), але й “поляків, литовців, білорусів, великоросів, донців, болгар, волохів, чорногорців, турків, татар, євреїв, калмиків, німців, французів, італійців, іспанців, анг-

лійців” [22, с. 115]. Тож козацький менталітет формувався не стільки на вузьконаціональній основі, скільки на визнанні суспільної цінності свободи, економічної самостійності і власної гідності як невід’ємної ознаки козака, вільної людини, яка володіє зброєю і готова відстоювати свої права навіть ціною власного життя.

Неординарною і значущою вважаємо думку про “державність” як про історико-правове поняття, яке, по суті, співставне з процесом осмислення еволюції держави як системного явища. Так, для М. Мірошніченко, “державність” в історико-правовому сенсі – це змістовне відображення процесу інституціоналізації суспільних відносин, передумов та умов “виникнення, становлення і організаційно-правового оформлення незалежної, суверенної держави як універсальної форми організації і самоорганізації суспільства” [6, с. 86, 77–87].

Іншими словами, як нам видається, державність – це історично мінливий, проте завжди комплексний процес формування суспільних інституцій, що супроводжується політичною, етнічною, природньо-ментальною, культурною та економічною інтеграцією населення, співставною з націогенезом. У нашому розумінні, націогенез (на відміну від етногенезу) – це явище, що тісно пов’язане з політичним самоусвідомленням народу (етносу). Основними інструментами єдності суспільства за націогенезу стають розвиток форм його самоорганізації та певна ідея (національна ідея), що об’єднує суспільство навколо вирішення злободенних для того чи іншого етапу історичного розвитку державно-правових та соціально-політичних проблем, перетворюючи його у народ (націю). При тому державність завершується постанням суверенної держави, або/чи свідчить про незавершеність процесу її розбудови. У будь-якому випадку, тут поняття “державність” вважаємо суголосним з іншим поняттям – (національного) “державотворення”, себто комплексного (такого, що охоплює культурні, політичні, міфологічні, релігійні тощо чинники) й довготривалого процесу, спрямованого на усвідомлення / утворення / розбудову народом власної (національної) держави.

Нарешті “компромісне” поняття “державності” розкриває особливості смислового зв’язку між різними історичними вимірами державно-правової дійсності. А це означає, що досить слушним виглядає підхід, за якого “державність розуміють як державу з боку її соціально-історичної укоріненості у бутті (народу – *I. T.*), а державу – як державність з боку її організаційно-правового утвердження (йдеться про визначення меж організуючого впливу держави, системи позитивного права і законодавства на суспільство)” [6, с. 80].

У підтвердження слушності такого підходу висловимо кілька тез. По-перше, вважаємо, що виникненню державності (держави) будь-якого народу передуює “історичний злам” в житті цього народу – різка зміна його соціального й правового становища, і, як наслідок – потреба збереження в нових політичних умовах принаймні свого попереднього статусу. Спершу – це було завданням для окремих, найбільш активних (чи зацікавлених) соціальних груп. Саме вони стають головними продуцентами ідей, здатних консолідувати суспільство до рівня нації, принаймні, стати прологом появи його нової якості унаслідок процесу “націоналізації свідомості” усе ширших верств народу. У підсумку така ідея державності набуває ознак національної. А, по-друге, соціально-історичну укоріненість у бутті будь-якого народу, як показує світовий та вітчизняний досвід державотворення, може демонструвати тільки національна держава. На сьогодні загальноновизнано – вона репрезентує оптимальну форму політичної організації суспільства. Попри популярну серед ідеологів глобалізму тезу про політичну “смерть” національних держав, розмивання чи деактуалізацію етнічного, значущість поділу світу саме за цим критерієм залишається незаперечним фактом [23, с. 7] й головною умовою “належного забезпечення та існування нації. Тому нація незалежно від змісту її тлумачення та розуміння є основним суб’єктом національного державотворення та невід’ємною ознакою національної держави” [24, с. 197–198]. Найуспішніші сучасні держави – національні, себто такі, що побудовані навколо національної ідеї, в основі якої сьогодні лежать непересічні цінності громадянського суспільства.

Висновки. Підсумуємо викладені вище думки кількома пунктами.

1. Поняття “держава” і “державність” як наукові категорії – це поняття різних вимірів державно-правової дійсності.

2. Якщо “держава” як політико-правовий інститут загалом характеризується суверенною владою й сукупністю створених нею інституцій політичного, адміністративного, воєнного, судового, релігійного й культурного характеру для управління певною територією та населенням, що проживає на ній, то “державність” не має чітко означеного змісту. Узагальнюючи існуючі наукові підходи, розуміємо державність як прояв соціально-історичної укоріненості “держави у буття суспільства”, що має національно-духовну природу й національно-культурну орієнтацію. Іншими словами, “державність” – це історично мінливий, проте завжди комплексний процес формування суспільних інституцій, що супроводжується політичною, етнічною, природньо-ментальною, культурною та економічною інтеграцією населення, співставною з націогенезом; завершується постановням суверенної держави, або/чи свідчить про незавершеність процесу її розбудови. У будь-якому випадку, тут поняття “державність” вважаємо суголосним з іншим поняттям – (національного) “державотворення”, під яким розуміємо комплексний (такий, що охоплює культурні, політичні, міфологічні, релігійні тощо чинники) й довготривалий процес, спрямований на усвідомлення / утворення / розбудову народом власної (національної) держави.

3. У нашому розумінні, націогенез (на відміну від етногенезу) – це явище, що тісно пов’язане з політичним самоусвідомленням народу (етносу). Основними інструментами єдності суспільства за націогенезу стають розвиток форм його самоорганізації та певна ідея (національна ідея), що об’єднує суспільство навколо вирішення злободенних для того чи іншого етапу історичного розвитку державно-правових та соціально-політичних проблем, перетворюючи його у народ (націю), а його державність – у національну. Остання за сприятливих обставин трансформується у національну державу – сьогодні оптимальну форму політичної організації суспільства.

4. Українська державність і українська національна державність – поняття не рівнозначні. Вважаємо, що українська державність фактично ототожнюється з історичним буттям українського народу, починаючи з часу його формування, себто III–IV ст. або появи перших слов’янських політичних утворень на території України. Можна дискутувати щодо епохи, що навіть передують утворенню певних форм державності у східних слов’ян (до-слов’янського часу). Звичайно, було б спрощенням установлювати між, скажімо, Скіфською державою чи античними полісами Північного Причорномор’я і пізнішою українською державністю прямий генетичний зв’язок. Але рівною мірою помилковим є й заперечення зв’язку між ними. Натомість, виникнення української національної державності (держави) припадає на час формування нації, себто якісно іншого стану народу.

5. Вважаємо, що таким трансформаціям в житті будь-якого народу передують “історичний злам” – різка зміна його соціального й правового становища, і, як наслідок – потреба збереження в нових політичних умовах принаймні свого попереднього статусу. Спершу – це було завданням для окремих, найбільш активних (чи зацікавлених) соціальних груп. Саме вони стають головними продуцентами ідей, здатних консолідувати суспільство до рівня нації, принаймні, стати прологом появи його нової якості унаслідок процесу “націоналізації свідомості” усе ширших верств народу. У підсумку така ідея державності набуває ознак національної. Переконані, що процес націогенезу й національного державотворення у розумінні усвідомлення потреби домогтися власної держави (державна ідея як національна), в українського народу вперше припадає на останню третину XVI – першу половину XVII ст. Цей хід пов’язується передовсім з козацтвом, яке фактично посіло місце основної соціальної бази й провідника масового руху за політичне самовизначення українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Греченко В. А. (2002). До питання про сутність поняття “державність”. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Вип. 20. С. 244–249.

2. Мірошніченко М. (2006). Державність і право України: генезис у європейському контексті: (з найдавніших часів до початку XIX ст.): [моногр.]. К. : Атіка. 544 с.
3. Мірошніченко М. І. (2010). Теоретичні і методологічні засади генезису правової системи України: [моногр.]. К.: Ун-т “Україна”. 367 с.
4. Мерник А. М., Ярова А. С. (2019). Поняття держава та державність: зміст та співвідношення (історико-правовий аспект). *Електронне наукове фахове видання “Юридичний науковий електронний журнал”*. № 3. С. 19–22. – URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/5.pdf.
5. Головатий М. Ф., Антонюк О. В. (2005). Політологічний словник : навч. посіб. К. : МАУП. 792 с.
6. Нерсисянц В. С. (2014). Проблемы общей теории права и государства : учеб. / Институт государства и права РАН. 2-е изд., пересмотр. М.: Норма: ИНФРА-М. 816 с.
7. Мірошніченко М. (2007). Генезис національних правових систем: теоретико-методологічний аспект : моногр. К.: Ун-т “Україна”. 271 с.
8. Норкус Зенонас. (2016). Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперії [моногр.] / пер. з лит. Петро Білінський. К.: Критика. 440 с.
9. Норт Д., Волліс Дж., Вайгест Б. (2017). Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. з англ. Тарас Цимбал. К.: Наш формат. 352 с.
10. Кралюк П. (2020). Історія України “без брому”. Розвиток державності на українських землях. Х.: Фоліо. 432 с.
11. Терлюк І. Я. (2018). Історія держави і права України : [навч. посіб.]. Вид. 4-те, зі змінами. К.: Видавничий дім “Кондор”. 772 с.
12. Селіванов В. (2002). Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти : моногр. К.: Ін Юре. 724 с.
13. Терлюк І. Я., Лепісевич П. М., Кольбенко С. В. (2007). Західні українські землі в період міжвоєнної окупації: короткий нарис історії держави і права. Львів: Ліга-Прес. 110 с.
14. Терлюк І. Я. (2009). Окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. і проблеми творення української національної державності: історія держави і права. Львів: Каменяр. 128 с.
15. Іванова А. Ю. (2013). Евристичний потенціал концепції держави перехідного періоду для дослідження державотворчих процесів доби Української революції 1917–1921 рр. *Правова держава*. Вип. 24. С. 64–72.
16. Скакун О. Ф. (2006). Теорія права і держави : підруч. / пер. з рос. Харків: Консум. 656 с.
17. Лепісевич П. М., Терлюк І. Я. (2005). Козацька держава і право : навч. посіб. з історії держави і права. Львів: Край. 133 с.
18. Терлюк І. Я. (2017). Встановлення та характер радянської державності в Україні. *Аннали юридичної історії. Т. 1. № 3–4: Історичні проблеми теорії права*. С. 24–36.
19. Терлюк І. Я. (2018). Український націогенез і козацтво в контексті формування української державної ідеї як національної (остання третина XVI – перша половина XVII ст.). *Аннали юридичної історії. Т. 2. Номер 1–2, січень–червень*. С. 109–123.
20. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – URL: <https://www.livelib.ru/book/82664/read-istoki-i-smysl-russkogo-kommunizma-nikolaj-berdyayev/~17> (дата звернення: 25.12.2020 р.).
21. Терлюк І. Я. (2010). “Комуністична революція згори” в Україні: з історії становлення та закріплення в Україні радянської державності і права (1917–1920-ті рр.). Львів: Каменяр. 150 с.
22. Терлюк І. (2015). Сталінський тоталітаризм в Україні: історико-правовий нарис (1930-ті – початок 1950-х рр.). Львів: Національний музей-меморіал “Тюрма на Лонцького”. 180 с.
23. Чешков М. (1993). Государственность как атрибут цивилизации: кризис, угасание или возрождение. *Мировая экономика и международные отношения*. М. № 1. С. 28–40.
24. Яворницький Д. І. (1990). Історія запорізьких козаків : у 3 т.: Т. 1 / з рос. пер. І. Сварник. Львів: Світ. 316 с.
25. Козловець М. А. (2009). Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : моногр. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 558 с.
26. Зварич Р. В. (2011). Національна держава: поняття, ознаки, функції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Зварич Роман Васильович. К. 214 с.

REFERENCES

1. Grechenko V. (2002). **Do pitannya pro sutnist ponyattya “derzhavnist”**. [To the question of the essence of the concept of “statehood” To the question of the essence of the concept of “statehood”]. *Visnik Nacionalnogo universitetu vnurishnih sprav*. Rel. 20. 244–249 pp.

2. Miroschnichenko M. (2006). **Derzhavnist i pravo Ukrayini: genezis u yevropejskomu konteksti: (z najdavnishih chasiv do pochatku XIX cen.) : [monogr.]**. [Statehood and law of Ukraine: genesis in the European context: (from ancient times to the beginning of the XIX century): [monograph]]. Kyiv: Atika [Атика]. 544 p.
3. Miroschnichenko M. (2010). **Teoretichni i metodologichni zasadi genezisu pravovoyi sistemi Ukrayini : [monogr.]**. [Theoretical and methodological principles of the genesis of the legal system of Ukraine: [monograph]]. Kyiv Uni. “Ukrayina”, 367 p.
4. Mernik A., Yarova A. (2019). **Ponyattya derzhava ta derzhavnist: zmist ta spivvidnoshennya (istoriko-pravovij aspekt)**. [The concept of state and statehood: content and relationship (historical and legal aspect)]. Rel. 3. Retrieved from URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/5.pdf
5. Golovaty, Antonyuk. (2005). **Politologichnij slovnik : navch. posib.** [Political science dictionary: textbook]. Kyiv MAUP [МАУП], 792 p.
6. Nersesyanca V. (2014). **Problemy obshej teorii prava i gosudarstva : ucheb. / Institut gosudarstva i prava RAN**. [Problems of the General Theory of Law and State: Textbook]. Norma: INFRA-M [Норма: ИФРА-М]. 816 p.
7. Miroschnichenko M. (2007). **Genezis nacionalnih pravovih sistem: teoretiko-metodologichnij aspekt : monogr.** [Genesis of national legal systems: theoretical and methodological aspect: Monograph]. Kyiv: Uni; “Ukrayina”, 271 p.
8. Norkus Zenonas. (2016). **Neproglashena imperiya: Velike knyazivstvo Litovske z poglyadu porivnyalno-istorichnoyi sociologiyi imperiyi : [monogr.]**. [The Undeclared Empire: The Grand Duchy of Lithuania from the Perspective of the Comparative-Historical Sociology of the Empire [Monogr.]]. Kyiv: Kritika [Критика]. 440 p.
9. Nort Duglas, Vollis Dzh., Vajgest Barri. (2017). **Nasilstvo ta suspilni poryadki. Osnovni chinniki, yaki vplinuli na hid istoriyi**. [Violence and public order. The main factors that influenced the course of history]. Kyiv: Nash format [Наш формат]. 352 p.
10. Kralyuk P. (2020). **Istoriya Ukrayini “bez bromu”. Rozvitok derzhavnosti na ukrajynskih zemlyah**. [History of Ukraine “without bromine”. Development of statehood in the Ukrainian lands.]. H.: Folio [Фоліо]. 432 p.
11. Terlyuk I. (2018). **Istoriya derzhavi i prava Ukrayini : [navch. posib.]**. [History of the state and law of Ukraine : [textbook]]. Rel. 4th., Kyiv: Vidavnychij dim “Kondor” [Видавничий дім “Кондор”]. 772 p.
12. Selivanov V. (2002). **Pravo i vlada suverennoyi Ukrayini. Metodologichni aspekti : monogr.** [Law and power of sovereign Ukraine. Methodological aspects: monograph]. Kyiv: In Yure [Ін Юре]. 724 p.
13. Terlyuk I., Lepisevich P., Kolbenko S. (2007). **Zahidni ukrajynski zemli v period mizhvoyennoyi okupaciyi: korotkij naris istoriyi derzhavi i prava**. [Western Ukrainian lands during the interwar occupation: a brief sketch of the history of the state and law.]. Lviv: Liga-Pres [Ліра-Прес]. 110 p.
14. Terlyuk I. (2009). **Okupacijnij rezhim v Ukrayini 1941–1944 rr. i problemi tvorennya ukrajynskoyi nacionalnoyi derzhavnosti: istoriya derzhavi i prava**. [Occupation regime in Ukraine in 1941–1944 and problems of creation of the Ukrainian national statehood: history of the state and law]. Lviv: Kamenyar [Каменярь]. 128 p.
15. Ivanova A. (2013). **Evrstichnij potencial koncepciyi derzhavi perehidnogo periodu dlya doslidzhennya derzhavotvorchih procesiv dobi Ukrayinskoyi revolyuciyi 1917–1921 years**. [Heuristic potential of the concept of the state of transition for the study of state-building processes of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. Pravova derzhava. Rel. 24, 64–72 pp.
16. Skakun O. (2006). **Teoriya prava i derzhavi: Pidruchnik**. [Theory of law and the state: Textbook]. Konsum, 656 p.
17. Lepisevich P., Terlyuk I. (2005). **Kozacka derzhava i pravo. Navchalnij posibnik z istoriyi derzhavi i prava**. [Cossack state and law. Textbook on the history of state and law]. Lviv: Kraj [Край]. 133 p.
18. Terlyuk I. (2017). **Vstanovlennya ta charakter radyanskoyi derzhavnosti v Ukrayini. Annali yuridichnoyi istoriyi**. [Establishment and nature of Soviet statehood in Ukraine.]. Vol. 1, 24–36 pp.
19. Terlyuk I. (2018). **Ukrayinskij naciogenez i kozactvo v konteksti formuvannya ukrajynskoyi derzhavnoyi ideyi yak nacionalnoyi (ostannya tretina XVI– persha polovina XVII cen.)**. [Ukrainian nation-genesis and the Cossacks in the context of the formation of the Ukrainian state idea as a national one (last third of the 16th – first half of the 17th century)]. Vol. 2, 109–123 pp.
20. Berdyayev N. **Istoki i smysl russkogo kommunizma**. [The origins and meaning of Russian communism.]. – Retrieved from URL: <https://www.livelib.ru/book/82664/read-istoki-i-smysl-russkogo-kommunizma-nikolaj-berdyayev/~17> (accessed: 25.12.2020).
21. Terlyuk I. (2010). **“Komunistichna revolyuciya zgori” v Ukrayini: z istoriyi stanovlennya ta zakriplennya v Ukrayini radyanskoyi derzhavnosti i prava (1917–1920 years)**. [“Communist Revolution from

Above” in Ukraine: from the history of the formation and consolidation of Soviet statehood and law in Ukraine (1917–1920)]. Lviv: Kamenyar [Каменярь]. 150 p.

22. Terlyuk I. (2015). **Stalinskij totalitarizm v Ukraїni: istoriko-pravovij naris (1930 – beginning of 1950 years)**. [Stalin’s totalitarianism in Ukraine: a historical and legal essay (1930s – early 1950s)]. Lviv: Nacionalnij muzej-memorial “Турма на Лонцкого”, 180 p.

23. Cheshkov M. (1993). **Gosudarstvennost kak atribut civilizacii: krizis, ugasanie ili vozrozhdenie. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya**. [Statehood as an Attribute of Civilization: Crisis, Extinction or Revival]. М., Rel. 1, 28–40 pp.

24. Yavornickij D. (1990). **Istoriya zaporizkih kozakiv in 3 Volumes: Vol. 1**. [History of the Zaporozhian Cossacks: in 3 volumes : Vol. 1]. Lviv: Svit [Світ]. 316 p.

25. Kozlovec M. (2009). **Fenomen nacionalnoyi identichnosti: vikliki globalizaciyi : monogr.** [The phenomenon of national identity: the challenges of globalization : monogr.]. Zhitomir: ZhDU named after I. Franko [ЖДУ ім. І. Франка]. 558 p.

26. Zvarich R. (2011). **Nacionalna derzhava: ponyattya, oznaki, funkciyi**. [Nation state: concepts, signs, functions: the dissertation of the candidate of legal sciences]. Kyiv, 214 p.

Дата надходження: 28.12.2020 р.

Ivan Terlyuk

Lviv Polytechnic National University,
Educational and Scientific Institute of Law,
psychology and innovative education
Department of Theory and Philosophy of Law,
Constitutional and International Law,
Ph.D., Assoc. Prof.

**”STATE” AND “STATEHOOD”:
ON THE PROBLEM OF THEORETICAL AND LEGAL AND HISTORICAL AND LEGAL
CONTENT OF CONCEPTS IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN (NATIONAL) STATE
FORMATION**

The urgency of the problem mentioned in the title is due to the need to understand the peculiarities of the formation and development of the state in Ukraine as a systemic phenomenon, the essential and necessary features of which reflect the concepts: “state”, “statehood” and “state formation”. Understanding the latter is important both for understanding the historical and legal features of Ukraine’s past, and for assessing the logic of modern political and social processes in our country. Hence the purpose of the article, the methodological basis of which is a dialectical method of cognition of socio-political and legal phenomena and processes, is to draw attention to the problem of the state and, above all, statehood as scientific categories in the context of Ukrainian statehood; trace the main of the existing approaches in science to understand these concepts and express their attitude to them; to determine the semantic connection between the concepts of “state”, “statehood” and “state formation”; outline the essence of the phenomenon of the nation-state and Ukrainian (national) statehood.

It is argued that the concepts of “state” and “statehood” as scientific categories – is the concept of different dimensions of state and legal reality. The understanding of statehood as a manifestation of the socio-historical rootedness of the “state” in the existence of society is emphasized. The emphasis is on the national-spiritual nature and national-cultural orientation of the statehood, on its comparability with the nation-genesis. The thesis is argued that the statehood of the people either ends with the emergence of a sovereign state, or / or indicates the incompleteness of the process of its development. The equivalence of the concepts of “statehood” and “state formation” is motivated. The thesis of inequality of the concepts “Ukrainian statehood” and “Ukrainian national statehood” is substantiated. It is emphasized that the process of nation-building and nation-building in the Ukrainian people for the first time falls on the last third of the XVI – first half of the XVII century, and is associated primarily with the Cossacks.

Key words. State, nation state, state formation, statehood, national statehood, Ukrainian state formation.